

Henrik Horstbøll, Ulrik Langen &
Frederik Stjernfelt, *Grov konfækt: Tre vilde
år med trykkefrihed, 1770–73* (København:
Gyldendal, 2020). Vol. I, 513 pp., Vol. II,
559 pp.

Marie-Christine Skuncke, Uppsala universitet

I december 2016 firades tryckfriheten med pompa och ståt i Sverige och Finland, den västra och den östra delen av 1700-talets svenska rike: det hade gått 250 år sedan tryckfrihetsförordningen 1766. Förordet till den svenska jubileumsvolymen, *Fritt ord 250 år*, slog fast: «Den tryckfrihetsförordning som utfärdades den 2 december 1766 var den första i sitt slag i världen». Undertecknad, och säkert andra svenskar, levde i trygg förvissning om den svenska förordningens världsunika karaktär. Men fyra år senare firades åter ett 250-årsjubileum för tryckfriheten, denna gång i Danmark. Författarna till praktverket *Grov konfækt – Tre vilde år med trykkefrihed 1770-73* skrev om det danska reskriptet (lagen) 14 september 1770: «Som det første rige i verden havde Danmark-Norge indført fuld lovfæstet ytringsfrihed» (I 13). Var det något som inte stämde? Vem var egentligen först? Vid närmare påseende visar sig både det svenska och det danska anspråket berättigade. Denna recension ska handla om den danska jubileumsskriften, men vi ska börja med att titta på den svenska och den danska lagstiftningen 1766 resp. 1770.

Den svenska förordningen från 1766 – TF 1766 som den kallas inom svensk forskning – var den första i världen som «gjorde frihet att uttala sig i tal och skrift till en rättighet skyddad i lag» (Jonas Nordin, *1766 års tryckfrihetsförordning. Bakgrund och betydelse*, 2015, s. 11). Den införde inte obegränsad tryckfrihet. Den innebar i stället att den vedertagna principen, «Allt som inte är uttryckligen tillåtet

<https://doi.org/10.7557/4.5902>

Copyright: © 2021 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License ([CC BY 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

är förbjudet», vändes till dess motsats, «Allt som inte är uttryckligen förbjudet är tillåtet». Undantag från tryckfriheten var tydligt utstakade, dels i form av bibehållen förhandscensur för teologiska skrifter, dels genom möjligheten till rättsliga påföljder på en rad områden, alltifrån sådant som stred mot den evangeliska läran eller rikets grundlagar till smädelser mot konung, råd, ständer, ämbetsmän eller enskilda medborgare. Epokgörande i TF 1766 var införandet av offentlighetsprincipen, som innebar att de flesta handlingar från svenska myndigheter blev tillgängliga för medborgarna och kunde tryckas fritt.

Till skillnad från den svenska förordningen innebar det danska reskriptet, som författarna till *Grov konfækt* påpekar, obegränsad lagstadgad yttrandefrihet. All förhandscensur upphävdes, och ingenting nämndes om möjliga rättsliga påföljder. Skillnaden bottnar i de båda texternas tillkomst. Den svenska förordningen växte fram underifrån, i en politisk situation där breda grupper ifrågasatte hattpartiets maktmonopol. Texten – sju tättryckta kvartsidor – manglades fram i över ett år genom den svenska riksdagens fyra stånd och utskottsväsende, med diskussioner på snart sagt varenda punkt. Det danska reskriptet kom uppifrån, som ett resultat av samtal mellan den tyske läkaren Johann Friedrich Struensee och den unge kungen Christian VII. Den korta texten, ursprungligen på tyska, är tydligt inspirerad av radikala upplysningssidéer. Signalordet «Fardomme», fördomar, återkommer två gånger på ca. 15 rader. Kravet på offentlighet, transparens i myndigheters beslutsfattande, hade däremot varit främmande för det danska enväldet. Den danska tryckfriheten inskränktes redan efter ett år och upphävdes hösten 1773.

1700-talets tryckfrihet har fått olika status i den svenska och den danska självbilden, och detta avspeglas i de två jubileumsskrifterna. Det svenska verket *Fritt ord 250 år* är utgivet av Sveriges riksdag, och undertiteln betonar kontinuitet: *Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*. Boken, en antologi med 22 författare, täcker tiden från 1700-talet till våra dagar. Det danska verket har tillkommit med privata medel. Forskningen har stöttats av Carlsbergfondet, och utgivaren är Gyldendals förlag. De tre författarna, Henrik Horstbøll, Ulrik Langen och Frederik Sjernfelt, zoomar in på den korta tryckfrihetsperioden 1770–1773. Titeln inbjuder till läsning om «*Grov konfækt*» och «*Tre vilde år*». Det blir en djupdykning i den otyglade produktionen på den danska bokmarknaden och samtidigt i 1770-talets Köpenhamn och det danska samhällslivet. Jubileumsskriften är ett i alla avseenden magnifikt verk. Högklassig forskning presenteras i lättillgänglig form. Som bokhantverk är de två volymerna en fröjd för ögat, om än fysiskt tunga att hantera: totalt drygt tusen sidor med en vikt på fem kilo. De stora, närmast kvadratiske böckerna är utsökt vackert formgivna – del I med band i grönt och marinblått, del II i rött och marinblått – och slösande rikt illustrerade.

Författarna utgör en högkvalificerad och sammansvetsad trio. Bokhistorikern Henrik Horstbøll är ledande specialist på 1770-talets danska tryckfrihetsskrifter, som han tidigare behandlat i flera artiklar. Historikern Ulrik Langen har i verk som *Den afmægtige: En biografi om Christian 7.* (2008) visat sin förmåga att skriva fängslande berättelser för en bred publik på grundval av solida arkivstudier. Frederik Stjernfelt, idéhistoriker och semiotiker, är bland annat medförfattare till den tusensidiga boken *MEN: Ytringsfrihedens historie i Danmark* (2016). Hur arbetet fördelats mellan författarna framgår inte i *Grov konfækt*, utan de framträder som ett tryggt «vi».

Till grund för undersökningen ligger Bolle Willum Luxdorps samling «Trykkefrihedens Skrifter» i Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn. Luxdorph, lärd ämbetsman tillika boksamlare, sammanställde 47 volymer av efemära tryck i beständiga skinnband. Även skrifter från andra samlingar har medtagits i studien. Det rör sig i allt om ca. 1000 skrifter om totalt ca. 30 000 sidor, övervägande pamfletter i oktavformat. Bearbetningen av materialet har krävt ett jättelikt underarbete, som redovisas i avdelningen «Apparater» i slutet av del II. För sin «Registrant» över tryckfrihetsskrifterna har författarna systematiskt löst frågor om attribution av de normalt anonyma eller pseudonyma texterna samt om precis datering, en nödvändig grund för att kartlägga kedjor av skrifter och motskrifter i olika debatter. Förutom olika register i slutet erbjuds genom de båda delarna kartor och statistiska grafer. Specialisten får goda möjligheter att fördjupa sig i forskningsmaterialet, samtidigt som läsningen underlättas för en bredare publik av journalistiska rubriker («Matroser på marsch») samt pedagogiska ingresser i början av varje kapitel.

Som ett komplement till *Grov konfækt* har Det Kongelige Bibliotek digitaliserat Luxdorps samling «Trykkefrihedens Skrifter». Genom adressen <https://tekster.kb.dk/tfs> (april 2021) får man lekande lätt fram faksimil samt transkription för varje skrift. Den mönstergilla digitala utgåvan har möjliggjorts av ekonomiskt stöd från Carlsbergfondet, i ett lyckat samarbete mellan privat och offentligt.

Dispositionen i *Grov konfækt* är tematisk samt även kronologisk. Risken för omtuggningar har man lyckats undvika tack vare korshänvisningar inom den stora textmassan. De inledande kapitlen i del I ägnas åt presentationer av centrala problematiker och händelseförlopp, samt av Luxdorps samling och bokmarknaden i Köpenhamn. Ett första huvudavsnitt (kap. 3–12) handlar om några centrala «Fejder og debatter». Man stred om ekonomiska spörsmål, som ensamrätt för skrån («laug») eller statsgälden. Prästers löner kritiserades, nya religiösa strömningar dök upp i offentligheten och utmanade statskyrkans kontroll. Tryckfriheten och dess gränser diskuterades. Tonen kunde vara sakligt argumenterande, men också hatisk som när «Junior Philopatreas» (Søren Rosenlund) tog tillfället i akt att spy

antisemitisk galla i offentligheten. Det andra huvudavsnittet (kap. 13–21) ägnas åt fyra ledande skribenter, de tre B:na, Bie (Jacob Christian), Brun (Martin) och Bynch (Josias), unga män utanför etablissemang, samt Peter Frederik Suhm, etablerad historiker samt ekonomiskt oberoende, som utnyttjade tryckfrihetens nya möjligheter att påverka opinionen. Man anar att författarna till *Grov konfækt* inspirerats av Robert Darntons studier av «High Enlightenment and the Low-Life of Literature», men de arbetar självständigt i sina analyser av det danska materialet.

Del I mynnar ut i två kapitel av «Udblik». Den danska tryckfriheten sätts in i ett internationellt sammanhang (kap. 22), med en kort översikt över tryckfrihet och tolerans i England och Holland på 1600-talet samt över begränsade tryckfrihetsreformer i Preussen, Ryssland samt även Sverige på 1700-talet. (Lite synd är det att tryckfelsnisse förvanskade namnet på den drivande kraften bakom den svenska tryckfrihetsförordningen 1766, Anders Chydenius, till «Chrydenius».) Ljuset riktas slutligen (kap. 23) mot Struensees personliga erfarenheter av bristande tryckfrihet som en bakgrund till tryckfrihetsreskriptet, den första av de många reformer som han sjösatte.

De inledande kapitlen i del II (kap. 24–26) ger en närbild av staden Köpenhamn under tryckfrihetsåren, vid en tid då «Helstaten» Danmark–Norge inkluderade kolonier i Afrika samt Ost- och Västindien, förutom Island och Grönland. Huvudstadens topografi rekonstrueras minutiöst. Slående är tätheten av politiska institutioner och medier inom en strängt begränsad yta. De många Köpenhamnskartorna av Karoline Stjernfelt genom verkets båda delar åskådliggör institutionerna (I 25), bokmarknaden (I 58), centrala aktörers bostadsadresser (II 64–65), det kyrkliga Köpenhamn (II 230), samt bordellerna (II 251, 255), det sista i samband med stormningen av stadens bordeller natten efter kuppen mot Struensee. Centrala platser för den nya offentligheten levandegörs, som bokbodarna på Börsen, det viktigaste försäljningsstället för tryckfrihetens skrifter, ett stenkast från Det Danske Kancelli där Luxdorph arbetade; Börsen med dess myller av människor var en säregen blandning av «handels- och auktionshus, *shopping mall* och grovvaruhandel» (II 77). Kongens Have öppnades sommaren 1771 för allmänheten som en nöjespark med utskänkning, hasardspel och fyrverkeri, och kritiken mot sexuell otukt i buskarna lät inte vänta på sig när normerna för borgerlig sociabilitet utmanades. På stadens gator såldes visor och pamfletter som citroner och kastanjer – kommersiella varor.

Framställningen i del II blir kronologisk från och med kap. 27, då författarna skildrar interaktionen mellan politiska händelser och medieutveckling från sommaren 1771 och framåt. Vi får följa den gradvisa upptrappningen under andra halvåret 1771 (kap. 27–29). Pamfletterna hade i början ofta stöttat Struensees politik, men opinionen vände allteftersom nya reformer haglade och rykten började

spridas om Struensees förbindelse med drottning Caroline Mathilde, som koppades till de påstådda utsvävningarna i Kongens Have. Tonläget blev högre och grövre. Josias Bynch liknade drottningen vid liderliga hondjur i en pamflett, som troligen bidrog till inskränkningen av tryckfriheten i oktober 1771.

Kuppen mot Struensee i januari 1772 och dess effekter fram till avskaffandet av tryckfriheten i oktober–november 1773 behandlas i den sista huvudavdelningen (kap. 30–39). Kuppen samt avrättningen av Struensee och hans allierade Enevold Brandt i april 1772 blev mediala megahändelser. Journalisten Hans Holck lanserade den första danska kvällstidningen, *Aften-Posten*, på själva kuppdagen för att stilla publikens hunger på nyheter; förebilden var engelsk, *London Evening Post*. Kuppmakarna inledde en framgångsrik legitimeringskampanj med prästerskaps hjälp: Struensee och Brandt var Djävulens hantlangare och hade nu fått Guds straff. Emellertid var den avsatta Caroline Mathilde syster till engelske kungen George III, och europeiska stormakter blandade sig i pamflettkriget.

En bärande tes genom verkets båda delar är att tryckfriheten skapade en ny offentlighet; iakttagelser på mikronivå lyfts till reflexioner på ett principiellt plan. Del II avslutas med ett kapitel av «Perspektiver», motsvarande «Udblik» i del I, som ställer frågan «Hvilken slags offentlighed var Trykkefriheden?». Utvecklingen under tryckfrihetsåren avtecknas mot bakgrund av Habermas teoribildning om borgerlig offentlighet och den efterföljande danska forskningsdebatten. Trådarna i verket dras effektivt ihop, och en utblick görs mot vår egen tid.

Författarna ser Tryckfrihetens offentlighet som en «praxis under konstant selvovervågning», «en konstant foranderlig kommunikationsproces», som rymmer muntliga former (rykten, samtal), skriftliga former (tryckta pamfletter, tidningar osv., samt handskrivna smådeskrifter), och hybrider som teatrar och predikstolar (II 415). Det är fråga om en urban process, som inte når ut till allmogen på landsbygden. Inom städerna, primärt i Köpenhamn, vidgas offentligheten dramatiskt. Produktionen på bokmarknaden kontrolleras inte längre av den traditionella eliten. Tidigare fungerade professorer vid Köpenhamns universitet som censorer, med teologerna i försätsätet. Nu kan pamfletter utges utan andra «gate-keepers» än boktryckare och förläggare. En ny författarroll skapas: oetablerade unga män som Brun och Bynch kan leva gott av sin penna på den nya, explosiva marknaden. Publiken breddas. Debatter kan blossa upp under några dagar eller veckor, eller dra ut under flera månader. Gränser mellan olika genrer upplöses, gränsen för det som får sägas skjuts fram.

I kortromanen *Evaes Natklokke* av Bynch överlagras Edens lustgård och Kongens Have i en grotesk blandning av sexualitet och blasfemi. Personangrepp förekommer; «fake news» får fäste, som det ogrundade ryktet att Struensee och drottningen planerade en statskupp. Reformkrav i medierna kan leda till lagstiftning i

den önskade riktningen, men djärva publikationer kan å andra sidan bidra till en mer restriktiv tryckfrihetslagstiftning. Författarna till *Grov konfekt* drar en övertygande parallell mellan «Tryckfriheten» på 1770-talet och dagens internet. I båda fallen leder det anonyma deltagandet hos avsändare och mottagare till att frågor om tryckfrihetens positiva och negativa effekter ställs på sin spets.

Var «Tryckfrihetens» nya offentlighet en manlig offentlighet? I publikationerna är kvinnor ofta objekt för kritik och förmaningar, de framställs som frivola modekonsumenter och erotiskt lösaktiga (till exempel «Kvinder i byen», II 49–54). Men uppträdde kvinnor även som aktörer i den köpenhamnska offentligheten? I Luxdorps samling förekommer en enda namngiven kvinnlig skribent, Kirstine (eller Chirstine) Marie Møller (II 456). Den etablerade författaren Charlotte Dorrothea Biehl deltog i debatten om «hoveri» (dagsverken, I 164ff.) Boktryckaränkan Anna Magdalena Godiche utgav de bästsäljande dödsdomarna mot Struensee och Brandt (I 51). Det hade varit värt att problematisera kvinnors deltagande i den nya danska offentligheten. För svenskt 1700-tal kan nämnas analyserna i Ann Öhrbergs *Samtalets retorik*, 2014.

Med sin rikedom på information och perspektiv erbjuder *Grov konfekt* en guldgruva för kommande forskning, både komparativa studier och undersökningar av relationer mellan dansk och utländsk bokmarknad. Något jag saknar, trots det stora sidomfånget, är en engelsk sammanfattning som kunde ha öppnat verket för läsare utanför Norden. Jämförelser med England skulle vara tacksamma, exempelvis agitationen kring John Wilkes på 1760-talet. Jämförelser med det svenska riket ligger ännu närmare till hands, och här är språket inget hinder, eller ett marginellt sådant. De danska och svenska tryckfrihetsåren ligger tätt inpå varandra kronologiskt – i Sveriges fall mellan tryckfrihetsförordningen 1766 och Gustav III:s statsvälvning 1772. Ett försök att utforska svensk politisk kultur 1766–1772, i långt blygsammare format än *Grov konfekt*, gjordes av undertecknad och den finlandssvenska historikern Henrika Tandefelt som redaktörer för antologin *Riksdag, kaffehus och predikstol* från 2003. Bland annat kartlägger bokmarknadshistorikern Bo Bennich-Björkman de svenska politiska spelarna samt företagarna i tryckbranschen, med en belysande stockholmskarta («Affärer i politiskt tryck», särskilt s. 288f.).

Ett intryck utifrån mina tidigare studier av tryckta medier under de svenska tryckfrihetsåren är att de uppvisar både likheter och skillnader med motsvarande danskt material. Gemensamma drag är explosionen av tryck på bokmarknaden, debatterna med kedjor av skrifter och motskrifter, de porösa gränserna mellan pamfletter och periodika. En olikhet är att de svenska skrifterna förefaller mer återhållsamma än de danska vad gäller religion och sexualitet, rimligtvis en konsekvens av risken för rättsliga påföljder. Å andra sidan verkar de danska texterna

sakna det svenska rikets intensiva debatt om adelns privilegier och social jämlikhet. Utgivningen av offentliga handlingar för att skapa opinion tycks vara en specifikt svensk företeelse, möjliggjord av offentlighetsprincipen. Detta är dock bara preliminära intryck. Nya, systematiska resultat är att vänta från det pågående forskningsprojektet «Slyngelåren: Skandinavisk tryckfräckhet och boktryckerinäring ca 1760–1800», som bedrivs av Jonas Nordin i Lund tillsammans med Jesper Jakobsen i Köpenhamn (2021–2023). Jonas Nordin har nyligen utgivit artikeln «En revolution i tryck: Tryckfrihet och tryckproduktion i Sverige 1766–1772 och däromkring» (*Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2020*). Utforskningen av tryckfrihet i Norden under 1700-talet fortsätter. Författarna till *Grov konfekt* har lagt ribban högt för alla efterföljare.